

UDK:634.8(5751.)

Jahongir HAITOV,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
Email: jahongir.hayitov.89@mail.ru

UzMU dotsenti, t.f.n. R.Tursunov taqrizi asosida

FROM THE HISTORY OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND THEIR ELIMINATION ACTIONS IN BUKHARA

Annotation

In this article, new varieties of ornamental trees, which have entered the country in recent history, and their acclimatization, are revealed based on historical sources. Also, in the article, the works carried out within the framework of the "green space" initiative and its role in eliminating environmental problems are discussed in detail.

Key words: "Green space", "green shield", ecology, climate, climate change, green nature, drought, agriculture, agro-industry, forestry, ornamental tree, fruit tree.

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ И МЕРОПРИЯТИЙ ПО ИХ УСТРАНЕНИЮ В БУХАРЕ

Аннотация

В данной статье на основе исторических источников раскрываются новые сорта декоративных деревьев, попавшие в страну в новейшей истории, их акклиматизация. Также в статье подробно рассматриваются работы, проводимые в рамках инициативы «Зеленое пространство» и ее роль в устранении экологических проблем.

Ключевые слова: «Зеленое пространство», «зеленый щит», экология, климат, изменение климата, зеленая природа, засуха, сельское хозяйство, агропромышленность, лесное хозяйство, декоративное дерево, плодородное дерево.

BUXORODA EKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH HARAKATLARI TARIXIDAN

Annotatsiya

Ushbu maqolada hozirgi kunda eng katta ekologik muammolardan biri bo‘lgan iqlim o‘zgarishlarini bartaraf etishda Buxoro viloyatida amalga oshirilayotgan ishlar va islohotlarda yaqin tariximizda o‘lkaga kirib kelgan manzarali daraxt yangi navlari, ularning iqlimlashtirilishi tarixiy manbalar asosida ochib berilgan. Shuningdek, "yashil makon" tashabbusi doirasida amalga oshirilayotgan ishlar va uning ekologik muammolarni bartaraf etishdagi o‘rni haqida maqolada atroflicha fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: "Yashil makon", "yashil qalqon", ekologiya, iqlim, iqlim o‘zgarishi, yashil tabiat, qurg‘oqchilik, qishloq xo‘jaligi, agrosanoat, o‘rmon xo‘jaligi, manzarali daraxt, mevali daraxt.

Kirish. Sovet hokimiyati dastlabki yillarida mahalliy rahbar kadrlar O‘zbekiston iqlim sharoitiga, xususan cho‘l va dasht mintaqalaridagi qum ko‘chishlari, erroziya va chang-to‘zonlarga befarq bo‘lishmagan. 1924-1925-yillarda hukumat rahbari Fayzulla Xo‘jayev kabilar tashabbusi Buxoro shahrini shamol, chang-to‘zonlardan, qum ko‘chishi, issiq, quruq havo va garmseldan himoya qilish maqsadida shahar atrofida yashil o‘simliklardan o‘rmon, "yashil qalqon" barpo etish harakati boshlangan. Ushbu qum ko‘chishi va bo‘ronlarga hukumat darajasidagi kurash natijasida 1925-1941-yillarda Buxoro vohasining shimoliy-sharqiy qismida butasimon daraxtlardan saksovul, qandim, cherkez, yulg‘unlardan iborat uzunligi 120 km, kengligi 1,3 km li "yashil qalqon" hosil qilingan. Hatto, keyinchalik Mo‘g‘ilistondan qorasaksovul urug‘i olib kelinib, bir butasi 3,5 tonnagacha qumni saqlab qoladigan saksovulzorlarga asos solingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Buxoro viloyati hududi asosan cho‘l mintaqasida joylashgani sababli tarixning barcha bosqichlarida tabiat injiqliklariga qarshi kurashish masalasi dolzarb bo‘lib kelgan. bular haqida avvalo birlamchi manbalarda qimmatli ma‘lumotlar keltiriladi. Xususan mazkur maqolada, O‘zbekiston Milliy arxivi fondlarida saqlanayotgan materiallar, ushbu fondlarda o‘lkada o‘rmon xo‘jaligini yo‘lga qo‘yilishi xususida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Shuningdek, "Turkiston to‘plami" sahifalarida XX asr dastlabki o‘n yilliklarida o‘lkaga ko‘chirilgan rusiyzabon aholi bilan birga yangi ekin navlari, xususan manzarali daraxt yangi navlari kirib kelishi haqida boy ma‘lumotlar keltiriladi [4]. Shuningdek, davriy matbuot

va geografiya fani tadqiqotchilari tomonidan yaratilgan kitob va risolalarni ham keltirib o‘tish mumkin [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi zamonlardan mintaqamizda hosil bermaydigan, qurilishbop va o‘tin maqsadida hamda sovuqdan saqlanishga qaratilgan, yoxud soya-salqinlikni ta‘minlaydigan Sharq chinori, terak, tol, gujum, tog‘ va tog‘oldi hududlarida o‘nlab tur butasimon daraxtlar, sahro va cho‘llarda saksovul va yulg‘un, ro‘yon, davak, ravoch kabilar mavjud edi. Agar ushbu o‘simlik va daraxtlar yaxshi saqlab qolinganda, Buxoro vohasini "yashil himoya devori" yuzaga kelgan bo‘lardi. Biroq, 212 ming gektarda "yashil qalqon" barpo etish ishlari bir qator obyektiv va sub‘yektiv omillar tufayli to‘xtab qolgan. Birinchidan, 1941-1945-yillardagi urush tufayli butun imkoniyatlar front ehtiyojlariga sarflanib o‘rmon barpo etish ishlari ikkinchi darajaga tushgan. Ikkinchidan, XX asr 50-60-yillarida paxta yakkahokimligi kuchayib, saksovulzorlar tugatildi. Buxoro bozorlarida har yili 40 ming tonnagacha saksovul ko‘miri sotildi. Qizilqumni o‘zlashtirib paxta maydonlarini kengaytirish siyosati tufayli "cho‘l o‘rmonlari" tugatildi. Mustaqillik yillarida "yashil qalqon"ni qayta tashkil etish uzoq talab qilindi [8]. Nafaqat "yashil qalqon" bilan bog‘liq tadbirlar to‘xtatib qo‘yilibgina qolmay yildan-yilga kuchayib borayotgan paxta yakkahokimligi Buxoro, Toshkent, Xorazm vohalarida iqlimga mos bo‘lgan poliz ekinlari (qovun, tarvuz, oshqovoq), boshqoqli ekinlar (mosh, kunjut, tariq), sada gujum (qayrag‘och), moshmurut, balx tuti, shotut, majnuntol va jiyda kabilarni siqib chiqardi.

Sovet hokimiyati yillarida mevali va ixota daraxtlarini parvarishlash masalalarida reja hamda aniq loyiha asosida ish

ko'rish jihatlariga amal qilinmagani namoyon bo'ladi. 1950-1960-yillarda asosiy e'tibor mintaqalar iqlimiga mos mevali va manzarali daraxtlarni ekish va ko'paytirishga e'tibor qaratilgan bo'lsa, 1960-yillarning 2- yarmi – 1970-yillardan boshlab esa, tuya, Qrim sosnasi, akasiya, qayrag'och, tut, terak, eman, shumtol, yapon saforasi kabi manzarali daraxt navlarini ko'paytirish va ekish asosiy o'ringa chiqdi [1].

Tahlil va natijalar. Sovet hokimiyati yillarida ziddiyatli yechgan jarayonlar o'simliklar va ular yangi navlarini joriylantirish bilan birga, "ilm-fan inqilobidaerishilgan yutuqlar insonni tabiat qonunlaridan ustun qilib qo'ydi", "Biz tabiatdan in'om kutishimiz kerak emas, undan tortib olishimiz zarur" kabi noto'g'ri tasavvurla yonmayon amal qildi. Oxir-oqibatda hukumat qabul qilgan qaror va farmonlar qog'ozda qolib, amalda tabiat va inson o'rtasidagi muvozanat buzilishlari ayniqsa, 1981-1985-yillarda kuchaydi. Ko'kalamzorlashtirish tadbirlari butun vohalar, shaharlar bo'ylab emas, balki alohida ajratilgan bog', park, bulvar, xiyobon (skver)larda olib borildi. Bu esa manzarali daraxtlarning xorijiy navlarini iqlimlashtirish, joriylantirishni keng quloq yoyishga imkon bermadi.

Yana bir muammo, sovet hokimiyati yillarida (ayniqsa, XX asr 80-90-yillarida) shaharlarni ko'kalamzorlashtirishda igna bargli daraxtlar ya'ni, archa (mojevennik), qarag'ay, terak, tikandaraxt hudud iqlimiga mos bo'lmagan daraxtlar ko'p ekilgan. Bunday daraxtlar shovqin, chang va zararli havoni oz yutib, o'zidan yetarlicha kislarod chiqarmaydi. Jumladan Buxoro shahrida istiqloqlarga o'zidan kislarod ko'p chiqaradigan iqlimga mos keng bargli daraxtlar ekish umuman nazardan chetda qolgan [1].

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda shiddat bilan kechgan urbanizatsiya (shaharlashuv) jarayonlari yillar davomida o'stirilib, parvarishlab kelinayotgan daraxtlar, o'simliklar dunyosiga ham ma'lum ma'noda qirg'in keltirilganligini ham inkor etmaslik kerak. Shaharsozlikda aholi ko'payib borishi bilan aglomeratsiya (shaharlarning kengayishi), konoriguratsiya (shahar qiyofasi), kontrastlik (shahardagi qulaylik imkoniyatlari) jarayonlari tez kechayotgani ijobiy holat sifatida baholansada, Respublika shaharlari atrofidagi tumanlar maydoni hisobidan kengayib bormoqda. Oxir-oqibatda ushbu tumanlardagi botanik maydonlar, mevali va manzarali daraxtlarning mahalliy va xorijiy navlari kesib yo'qotildi. Yoxud ayrim "noyob, tarixiy yodgorlik"ka dahldor daraxtlar faunasi ham kesilib tashlangani bilan bog'liq dalillar uchrab turibti. Shaharlarda aglomeratsiya ichdan zichlashish orqali ham yuz berayotgani oqibatida uy-joy binolari qurish, turistik ehtiyojlar uchun mehmonxona, hostellar bunyod etish, muassasa va tashkilotlar idoralari uchun qabulxonalar ochish oqibatida yashil maydondagi manzarali va mevali daraxtlar kesib yo'qotilgani, bu borada shahar mahallalari aholisi bilan rahbarlari, tadbirkorlar o'rtasida anglashmovchiliklar, tortishuvli holatlar kelib chiqayotganligi Ommaviy axborot vositalari orqali xabar qilinayotgani odatiy ahvolga aylandi [3].

Jumladan, Buxoro shahrida istiqloqlarning 1991-2021-yillari davomida (30 yil ichida) yashil maydonning 1 kishi hisobiga to'g'ri kelishi 7,00 kvadrat/metr dan 6,05 kvadrat/metrga kamaydi. Shunday ham shaharda yashil maydonlar dunyoda belgilangan me'yorlardan 8,2 marta kamdir. Buxoro shahri yashil maydon bo'yicha dunyo reytingida birinchi o'rinda turadigan AQSHning Sharlotta shahri (bu shaharni 68 foizi yashil maydon uchun ajratilgan – dissertant)dan 93 baravar farq bilan ortda kelgan [2].

Buxoro shahri yashil maydon bo'yicha dunyo reytingida birinchi o'rinda turadigan AQSHning Sharlotta shahri (bu shaharni 68 foizi yashil maydon uchun ajratilgan – dissertant)dan 93 baravar farq bilan ortda kelgan [2].

Buxoro shahri yashil maydon bo'yicha dunyo reytingida birinchi o'rinda turadigan AQSHning Sharlotta shahri (bu shaharni 68 foizi yashil maydon uchun ajratilgan – dissertant)dan 93 baravar farq bilan ortda kelgan [2].

Holbuki BMTning Yunesko tashkiloti tomonidan muhofazaga olingan Eski shahar qismida qurilganiga 1-1,5 asrdan oshgan 12 ta daraxtga noyob, tarixiy yodgorlik maqomi berilgan[5].

O'zbekistonda tabiatni asrash, o'simliklar dunyosini himoya qilish, ko'kalamzorlashtirish, mevachilik sohasiga homiylik qilish bilan bog'liq istiqloq yillarida 60 dan ortiq huquqiy-me'yoriy hujjatlar, qonunlar qabul qilingan bo'lsada, yuqoridagi noxush holatlar, tabiat ne'mati bo'lgan daraxtlarga xojasizlaracha munosabat bilan bog'liq noxush holatlar uchrab turibti.

Istiqloqlarning keyingi 4-5-yilida kishilar leksikoniga "yashil qalqon" atamasi bilan birga "yashil makon", "yashil belbog'", "yashil maydon", "yashil chiziq", "yashil karidor" kabi tushunchalar tez kirib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasida kuchayib borayotgan ekologik xavf tufayli tabiatni muhofaza qilish vazifalari kuchayib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2022-yil 2-fevraldagi videoselektorda "yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirishning dolzarb muammolari haqida nutq so'zledi. Undan oldingi 2018-2021-yillarda O'zbekiston Prezidenti va Hukumati qabul qilgan bir qator farmon va farmoyishlar mamlakatda ekin navlari maydonlarini kengaytirish, ular turlari xilma-xilligini ta'minlashda muhim qadam bo'ldi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprelda imzolagan "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruv tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 8-maydagi "Buxoro, Nukus, Xiva va Urganch shaharlari atrofidagi 2020-2021-yillarda ja'mi 30 km masofada "yashil belbog'" himoya daraxtzorlari barpo etish to'g'risida"gi, 2018-yil 4-maydagi "Buxoro viloyatining cho'l hududlarida "yashil qalqon" himoya o'rmonzorlari, shumg'iya (sistanxe) va isiriq o'simliklari plpntasiyalarni barpo etish hamda xomashyosini qayta ishlashni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoyishi kabilar bu sohada muhim omil bo'ldi. Jumladan, Buxoro viloyat hokimligi qarori bilan (2021-yil 11-iyul) shahar shimoliy-g'arbida uzunligi 197 km, en 10 km bo'lgan "yashil qalqon" qilishga kirishildi. Xorijiy moddiy donor mamlakatlardan 10 mln AQSH dollari miqdorida yordam olindi. 2018-yil 4-may qarorida so'ng 212 ming gektar yerda "yashil qalqon" yaratildi, biroq moliyaviy qiyinchiliklar tufayli bu ishlar susayib qoldi. Yoxud "yashil makon" loyihasi bo'yicha birgina Buxoro shahrida 2020-2021-yillarda 365 ming dona mevali va manzarali daraxtlar ekildi. Biroq bu raqam mavjud ehtiyojni 9 foizini qondiradi xolos. O'zbekiston shaharlarida yashil maydonlar bor-yo'g'i shahar o'simlik maydonining 2-5 foizini tashkil etadi. Xorijdan gulsimon daraxtlar keltirib o'tqazish kengaymoqda [6].

2022 yilda O'zbekistonning barcha hududlarida "yashil makon" umummilliy loyihasining amalga oshirilishi bilan, loyiha doirasida 200 mln tup daraxt va buta ko'chatlarini ekish rejalashtirildi. 2019- , 2020-yillarda o'tkazilgan "Bir million daraxt" aksiyasi davomida O'zbekistonning barcha mintaqalarida ja'mi 3 mln 800 tup mevali va manzarali daraxtlarning ko'chatlari o'tqazildi. Shuningdek, O'zbekiston prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2021-yil BMT Bosh Assambleyasining 76-sessiyasidagi nutqi orqali "yashil kun tartibi"ni ilgari surgani ham alohida ahamiyatga ega bo'ldi [9].

Xulosa. Shunday ekan har birimiz ekologik muammolarga befarq bo'lmagan holda, tabiatni asrash, uni kelajak avlodlarga tugal yetkazish uchun mas'ulmiz. Buning uchun esa yaqin tariximizda mintaqaga kirib kelgan va iqlimlashtirilgan manzarali daraxt navlari haqidagi manbalarni tahlil qilib ularni sodda, xalqchil tilda kitobxonlarga yetkazish biz tarixchilarning vazifasidir.

ADABIYOTLAR

1. Buxoro viloyat davlat arxivi, 1188-fond, 1-ro'yxat, 11-yig'ma jild, 47 yig'ma jild.

2. Buxoro shahar obodonlashtirish boshqarmasi joriy arxivi, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021-yilgi hisobotlari.
3. Vuxoropoma gazetasi, 2020-yil 14-iyul.
4. Истребление саксаула // Туркестанский сборник. – Том 465.
5. Keksa me'mor Tuug'un Boboyev va YUNESKO xodimi, arxeolog Boboyev S. bilan shaxsiy muloqot 2021-yil 20-mart.
6. Qayimov A.Q., Turok Dj. Aholi yashash joylarini ko'kalamzorlashtirish. Fan va texnologiya, 2012.
7. Лесничий А., Лукин. Амударьинские кызыл-кумы // Туркестанский сборник. – Том 445.
8. Nazarov I.Q., Allayorov I.Sh. Buxoro geografiyasi. – Buxoro-1994. – 67 bet
9. Prezident Shavkat Mirziyoyev “Yashil makon” umummilliy loyihasini e'lon qildi//<https://ss.uz/uzkr/post/president-shavkat-mirziyoyev-yashil-makon-umummilliy-loyihasini-elon-qildi>.
10. Саксауль // Туркестанский сборник. - Том 493.
11. O'zbekiston teleradiokompaniyasi ko'rsatuvlari, 2018-yil 25-avgust (soat 17:30-18:00).
12. O'zMA, I 103. fond, 1 – ro'yxat, 1052 – yig'ma jild, 168 – varaq.
13. Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil 10-iyun
14. Xoliyorov U., Nosirova S. O'rmon xo'jaligida iqtisodiy tadqiqotlarni rivojlantirish muammolari // O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi, Maxsus son. 2019.
15. Hasanov I.H., Hasanova D.I. Buxoro agroekologiyasi. – Buxoro-2016. – 138 bet.